

Anmeldelser

Sune Chr. Pedersen: På liv og død. Duellens historie i Danmark. Gyldendal 2003, 240 s., 299 kr.

"Ære vinder man kun i kamp med en ligeværdig modstander, hvis anerkendelse af en selv som ligeværdig modstander kan bekræfte ens egen status som ærefuld". Denne passage udgør i en vis forstand omdrejningspunktet i Sune Christians Pedersens fascinerende bog *"På liv og død. Duellens historie i Danmark"*. Duellen som fænomen kan nemlig kun forstås ud fra fundamentale betragtninger om ære. Som Sune Chr. Pedersen peger på, er ære i traditionel forstand – og de mange traditionelle æreshævdende handlinger – forsvundet, fordi de ikke passer ind i et moderne demokratisk samfund. Det betyder ikke, at det moderne menneske er æreløst. Æren er bare blevet usynlig og knyttet til andre aspekter af livet end tidligere.

Fra sit udspring i 1500-tallets Italien breddede duellen – og den moderne fægtekunst – sig til resten af Europa og antog forskellige former afhængig af tid og sted. I Danmark – i bogen af afgrænsende årsager forstået som Danmark og hertugdømmerne minus Norge, Skåne, Halland og Blekinge – kan den nye duelpraksis spores i Frederik 2.'s gårdsret fra 1562. De tidlige danske dueller (den tidligst kendte var Tycho Brahes og Manderup Parsbergs i 1566) kan være svære at skelne fra regulære slagsmål og blev ikke sjældent udkæmpet i temmelig beskænket tilstand. Alligevel havde duellen en tydelig standsdimension. Den var et ritual, hvormed adelen kunne adskille deres slagsmål fra pøbels. Pøbelen havde ingen ære at forsvare, men det havde adelen. Duellen bliver på denne måde en social distinktionsfaktor.

Med tiden raffineres fægtekunsten og dermed duellen under påvirkning fra især franske duelmanualer. Indviklede regler og stærkt stiliserede træk kommer til at kendetegne duellen. Det handler nu om det civiliserede hoffærdige menneskes kølige og dannede optræden i modsætning til de tidlige dueller, som havde sine historiske rødder i Middelalderens tvekampe, fejder og turneringer. Sideløbende opstår en forestilling om en særlig militær ære, der adskiller sig fra og står i modsætning til den civile, hvilket bliver helt afgørende for den militære standsfølelse. I denne forestilling får duellen en

afgørende plads, og det er denne militære duel, der står i fokus i bogen.

Med stor dramatisk sans skildrer Sune Chr. Pedersen det militære æreskompleks gennem en række duelsager. Fornærmelsen spillede en afgørende rolle i den militære æresforståelse. Hvis man fornærmedes i offentlighed var man forpligtet til at søge æresoprejsning gennem duellen. Mulighederne for at slippe var sjældent inden for rækkevidde. Et nidkært opretholdt kodeks blandt officererne gjorde, at man ganske enkelt ikke kunne undslippe sine officerskollegers krav om duel. Samme mekanismer herskede i holstenske studentermiljøer, hvor duellen florerede især i 1800-tallet. Det var også ved de tyske universiteter, at de såkaldte mensurkampe opstod. At erhverve sig et mandigt ar fra disse fægtekampe var prestigegivende – ja, arrener var faktisk selve meningen med mensurkampene; de var et socialt statussymbol, der gav adgang til høje embeder og indflydelsesrige netværk.

Den danske kongemagt havde et mildest talt tvetydigt forhold til duellerne. Med enevældens indførelse skærpedes lovgivningen mod dueller, der ansås som en anfægtelse af den kongelige autoritet og et oprør mod det kongelige voldsmonopol. Under Christian 6. blev det lovfæstet, at enhver duellant og sekundant skulle henrettes på vanærende vis, hvilket fik antallet af dueller til at falde kraftigt. Men om det skyldes, at der vitterligt udkæmpedes færre dueller end tidligere er usikkert. Snarere var det nok de kongelige embedsmænd, der så gennem fingre med duellerne. Under Frederik 5. mildnedes luften for duellanterne, og der opstod snart et system, hvor duellanterne konsekvent dømedes til døden, hvorefter de blev benådet af kongen. Især den militærliderlige Frederik 6. så med milde øjne på duellerende officerer.

Den statslige forfølgelse af duellerne var altså forholdsvis halvhjertet, og den egentlige modstand mod duellerne kom da også fra en anden kant. Med fremkomsten af et standsbevidst borgerskab i løbet af 1700-tallet banedes vej for helt nye opfattelser af ære. Og duellen udgjorde nærmest en antitese til borgerlige værdier som ansvarlighed og pligtopfyldelse. Duellen var en aristokratisk, umoralsk, ufølsom og etiketdreven institution. En af duellens skarpeste kritikere var August Hennings. Han havde kun foragt til overs for duellanternes forlorne æres-

begreber, og de tragedier, som duellerne ofte afstedkom, var direkte samfundsskadelige. "Man kan give staten en statsmand, hæren en general, men hvem kan give en kone sin mand, hvem børnene deres fader igen?", skrev han i 1795. De borgerlige æresbegreber var på fremmarch og i *Conversations-lexicon* fra 1817 kunne man således læse, at duellerne var et udtryk for "den falske æres fordomme", der er almindelige i "militærstanden".

En af bogens væsentligste pointer er, at æresaspektet i duellen ikke nødvendigvis afgjordes ved at finde en vinder. I duellens tidlige fase idealiseredes den dødelige duel, men det ændrede sig, og tyngdepunktet kom nu til at ligge på æresspørgsmålet. Selve livsfaren var det ærefulde ved duellen. Duellen var en gensidig renselse af ære. "Derfor kan det være så svært i dag at forstå at de klassiske dueller ikke handlede om at vinde, men udelukkende om at vise mod og ære, et formål, der båndt de to duellanter sammen i et klart interessefællesskab" (s. 193). Vi moderne mennesker er – ifølge Sune Chr. Pedersen – alt for fokuserede på præstationer og lægger alt for megen vægt på at finde en vinder. Alligevel kan undertegnede – med fare for at være anakronistisk – ikke lade være med at spekulere på, hvilke konsekvenser duellen fik for "taberen" – den sårede part – efter en overstået duel, hvor ingen døde. Havde det overhovedet ingen betydning for den såredes ære og omdømme, at hans sår netop havde været afgørende for duellens afslutning?

Bogens emne har en umiddelbar tiltrækningskraft på denne anmelder. Men ud over at ramme lige midt i drengehjertet er bogen en faglig nydelse. Bogen veksler mellem overordnede betragtninger og medrivende skildringer af illustrerende episoder – alt sammen i et komplementært forhold mellem overblik og næse for den gode historie. De forskellige duelformer og regler, våbentyper, manualer, forandringer i duelopfattelsen, æresbegreber og opinionsmæssige brydninger afmales sikkert og ikke mindst med en veludviklet sans for detaljen. Det kunne mange historikere lære af.

Sune Chr. Pedersen skitserer desuden fint duellens forskellige betydning, udformning og anvendelse i forskellige europæiske sammenhænge. Bogens deadline har sikkert gjort, at Pedersen ikke har haft lejlighed til at læse Robert B. Shoemakers artikel "The Taming of the Duel: Masculinity, Honour and Ritual Violence in London, 1660-1800" (*The Historical Journal*, 45:3, 2002, s. 525-45). Her findes en anden udlægning af duellens rolle i det engelske samfund end den, der præsenteres i bogen. Heller ikke Pascal Briost, Hervé Drévillon og Pierre Sernas *Croiser le fer. Violence et culture de l'épée*

dans la France moderne, XVIe-XVIIIe siècle (Paris 2002) ses i litteraturlisten. Også dette værk kommer til andre konklusioner om duellen i Frankrig end dem, Sune Chr. Pedersen beskriver. Disse mindre betydningsfulde mangler ændrer dog ikke indtrykket af Sune Chr. Pedersens imponerende arbejde.

Bogens omslag og lay out er ikke det smukkeste, jeg har set. Det er synd, når nu bogen er så god.

Ulrik Langen

Kathrine Kjærgaard & Thorkild Kjærgaard: Ny Herrnhut i Nuuk 1733-2003. Missionsstation, rævefarm, embedsbo-lig, museum, universitet. Iisimatusarfilk 2003, 140 s. 168 kr.

En forårsdag i året 1733 ankom tre tyske brødremissionærer til Grønlands sydspids for at hjælpe den trængte Hans Egede med at kristne de hedenske eskimoer. Optændt af den hellige ild og fast besluttede på at overleve på den ugæstfrie is-ø "ved vore hænders gjerning og Guds velsignelse". De tre var udsendt af det unge, initiativrige og radikalpietistiske samfund Herrnhut, og kunne takke Christian 6. for den nye missionsmark. Den danske konge så med sympati på herrnhutternes leder Grev Zinzendorff – i hvert fald for en tid – og på herrnhutternes ambition om at sprede frelsen i Kristus til alverdens hedenske folk. Anført af prædikanten og den kreative altmuligmand Casper David slog tyskerne sig ned i en sidedal ved Godthåb, kun med en bjergsides adskillelse fra det Godthåb, Hans Egede havde begyndt opbygningen af 12 år forinden. Under store anstrengelser lykkedes det brødrene at bygge missionsstationen Ny Herrnhut; en byggegrund, hvorfra initiativer skulle udgå, som blev centrale i den grønlandske kulturhistorie.

De selvfølede tyske missionsfolk ragede hurtigt uklar med Hans Egede – det er næsten efter bogen – som de egentlig skulle "gå til hånd". Det danske lederskab kunne Herrnhutterne ikke leve med, for deres eneste herre var Jesus Kristus. Allerede den første vinter plagede David og Egede hinanden med en teologisk strid, som inden foråret kom til at fylde 390 tætskrevne sider i kvart! Luften mellem tyskernes bjælkehytte og Egedes stenstue i Godthåb var kold. Men andet end internt kævl var der vel ikke at give sig til, da det egentlige missionsarbejde lå fuldstændigt dødt i begyndelsen. Først efter seks år – i 1739 – lod den første eskimo sig gribe af Jesu kvaler i Getsemene Have og

omvendte sig. Men efter gennembruddet fulgte hurtigt flere, og der kom for alvor aktivitet i Ny Herrnhut. En ligestilling mellem de to missioner i 1741 gav herrnhutterne fuld ret til at praktisere alle kirkelige handlinger og det hjalp med til at bedre forholdet.

Som læser kniber man øjnene en anelse sammen under skildringerne af striden med den konkurrerende danske mission, der konsekvent nedvurderes af forfatterne til fordel for de mangeløse arbejdsbier i Ny Herrnhut, der hurtigt gifter sig, rejser bygninger og skoler. Konstant får Hans Egede baghjul. Det begynder med brødrenes fire meter (!) længere og elegante hovedbygning fra 1747 – Grønlands største – overfor Egedes "lille undseelige kirkestue" og fortsætter i en fascinerende skildring af brødremenighedens opofrelse for livsopgaven, Casper Davids *star quality*, det teatraliske fromhedsliv med indstuderet kysseri og omfavnelse, sang og skuespil, den halv-kommunistiske boform med kor-inddelinger, den spirende succes med bogtryk og så den selvfølgelige kosmopolitisme, der især bekræftedes af de mange breve fra alverdens Herrnhut-samfund i Europa og Amerika, som læstes op fra prædikestolen. På den anden side af fjeldet finder vi de småtskårne danskere, der hverver færre eskimosjæle og i almindelighed udretter mindre. Nej, på nær Hans Egede havde de danske missionærer vist tankerne rettet mod lune sjællandske præstekald som belønning for forfrysningerne i det høje nord. Men hvad er egentlig på spil her? Jubilæums-genrens lokale patriotisme er i hvert fald honoreret.

Kjærgaard-parret er ikke blege for at indrømme herrnhutternes bedre økonomiske vilkår og den stabile støtte fra de europæiske menigheder, der villigt sendte tømmer og udstyr mens de udgød lidenskabelige tårer ved tankerne om de nykristnede vilde. De vakte i Europa elskede historier om heroiske missionærer på farefuld kajak-rejse mellem isbjerger med gudsord på læberne. Men udover støtten var der alligevel mere format over brødrene. Aha. Ærgerligt nok får vi ikke at vide, hvad der egentlig gik galt mellem Egede og tyskerne, ej heller information nok til at kunne vurdere udviklingen i de to menigheder. Men alright, det er vel for vidtløftigt i forhold til det bygningshistoriske, der trods alt er i fokus.

Krudtet er især brugt på det 18. århundredes pionérperiode, men uden at den efterfølgende tid forsømmes. Livet i Ny Herrnhut blev noget mindre flamboyant i 1800-tallet, hvor biedermeier-liv og tidens almindelige borgerlighed fjernede brødrene fra deres mere outrerede skikke. I 1900 måtte menigheden endelig opgive Grønland under dække af, at kristningen var overstået og at missionen aldrig opnåede den ønskede selvforsyning. Et normalt prin-

cip var, at et Herrnhutt-samfund skulle kunne brødføde sig selv og helst give overskud, men i Grønlands barske klima kom man hurtigt til kort med korn- og haveeksperimenter.

Under overfladen skyldtes nedlæggelsen dog et vedvarende pres fra den danske regering siden 1864, hvor forholdet til alt tysk blev køligt. Den smålighed noterer forfatterne sig. Resultatet blev en folkevandring fra Ny Herrnhut over klipperne til Godthåb. Den gamle missionsbygning skuede stadigvæk over vandet og blev i stedet til gæstebolig, siden til rævefarm, så nationalmuseum, inden en omfattende renovation til 14 mill. kr. gjorde den passende for Nuuks Universitet i 1987.

Det er Kjærgaard-parrets fortjeneste at puste liv i den kedsommelige genre, bygningshistorie sædvanligvis er, og servere afstikkere til det liv og den foretagsomhed, der udgik fra Ny Herrnhut – og der er plantegninger og dørfyldninger nok til folk med sans for den slags. Bogen er velkomponeret og velskrevet – endda hele vejen igennem.

Morten Petersen

Thomas Bredsdorff: Den brogede oplysning. Om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur. Gyldendal 2003, 391 s., 348 kr.

Hvad er oplysning? spørger litteraten Thomas Bredsdorff i sin seneste bog. Er det specifikt de tanker og ideer, som kolporteredes af en række franske filosoffer eller rækker begrebet videre end det? Bredsdorff synes at antage, at det i Norden vist mest forholder sig på den måde, at man sætter lighedstegn mellem oplysning og franske filosoffer, men selvom nogle historikere har villet gøre Oplysning lig med fransk intellektuelt tankegods ("Voltaire-påvirkning"), er det vist ikke det almindelige. Når den svenske historiker Tore Frängsmyr i sin bog "*Søkan det efter Opplýsningen*" således kan hævde – med henvisning til, at de franske filosofers ideer ikke havde meget gennemslagskraft i Sverige – at der ingen Oplysning var i Sverige, står han nok ret alene med dette radikale synspunkt. Synspunktet deles i hvert fald ikke af de yngre svenske oplysningstidshistorikere. Muligvis er det en strømning inden for litteraturhistorien, Bredsdorff her sigter til.

I stedet for at tage udgangspunkt i franske filosofers åndrige tanker, lægger Bredsdorff fra land med Emanuel Kants berømte definition fra 1784: "*Oplysning er menneskets udtræden af dets selvforskyldte umyndighed. Umyndighed er*

manglen på evne til at bruge sin forstand uden en anden til at lede sig (...) Sapere Aude...” Altså et noget videre oplysningsbegreb end Frängsmyrs. Bredsdorff søger efterfølgende Oplysningen de steder, hvor 1700-tallets mennesker vovede at stole på egen forstand og på egne fornemmelser for, hvad der var rigtigt og forkert, for hvad der var rationelt og hvad der var irrationelt. Oplysningens repræsentanter var de mennesker, som havde modet til at betjene sig af deres egen forstand i stedet for trygt at støtte sig på autoriteternes fortolkning af ret og vrang. Man kan også vende det om og sige – hvad Bredsdorff i øvrigt ikke gør – at de mennesker, som repræsenterede Oplysningen tog afstand fra traditionen og bevægede sig ud på ukendte veje til det, vi i dag kalder ”det moderne”.

Bredsdorff har imidlertid en pointe, som adskiller hans oplysningsbegreb fra det gængse. Han regner således ikke alene med fornuften og med modet til at vide på egen hånd, men også med modet til at føle og stole på egne følelser, som noget, der har en selvstændig værdi: *”Mennesker erkender ikke kun med fornuften og bruger ikke kun følelserne til fryd og skræk. De erkender også med følelsen”* (s. 13). Jeg kunne ikke være mere enig. Erkendelse drejer sig ikke udelukkende om ”gold” og rationel tænkning, men også om følelser og fornemmelser for, hvad der er rigtigt. Intuition kunne man vel også kalde det. Der var folk – f.eks. pietisterne – som ikke argumenterede så meget på baggrund af rationel tænkning, som på baggrund af følelser og fornemmelser, og som samtidigt tog afstand fra autoriteternes udlægninger af, i dette tilfælde, den hellige skrift.

Her er det imidlertid nødvendigt at skelne mellem dem, Bredsdorff kalder statspietisterne og de ildesete Herrnhutere, som med deres lære om de otte trin til saligheden forbrød sig alvorligt mod den gængse kristendomsforståelse. Kort fortalt hævdede Herrnhuterne, at det var muligt for det omvendte menneske i levende live at blive saliggjort, hvis blot man fulgte et sæt fastlagte regler. Det var et alvorligt opgør med den hidtidige opfattelse af, at mennesket intet kunne gøre for at blive saliggjort, men alene måtte forlade sig på Guds nåde. Af denne grund blev Herrnhuterne og deres åndelige guru, grev Zinzendorff, uønskede i dobbeltmonarkiet. Pietisterne – især Herrnhuterne – fremstår hos Bredsdorff som en tidlig oplysningsbevægelse, eftersom de brød med ortodoksien, stoledes på egne fornemmelser og nægtede at udfærdige en systematisk teologi. Teologi var forstandsmæssig, den rette religiøse oplevelse skulle derimod være følelsesmæssig.

Bogens udgangspunkt er – selvfølgelig, fristes man til at sige – litterært. Thomas Breds-

dorff underkaster en række af 1700-tallets nordiske litterære tekster en undersøgelse med det formål at spore træk af det tankegods, vi normalt forbinder med Oplysningen. I hvert af bogens kapitler står en række litterære tekster i centrum, men – og det er væsentligt – litteraturen sættes løbende ind i en historisk ramme, der gør den forståelig i forhold til den tid, hvori den er blevet til. Det er mao. en undersøgelse af litteraturen som spejl af det omgivende samfund, og ikke litteraturen som frit svævende objekt i et tidløst rum, der undersøges. Bredsdorffs ambitioner nærmer sig således den nye kulturhistories ambitioner om at spejle det store i det små, om end den nye kulturhistorie og Bredsdorffs litterære tilgang ligger langt fra hinanden.

Det er fortrinsvis kendte forfattere, som Bredsdorff analyserer: Ludvig Holberg, H. A. Brorson, Johan Herman Wessel, Johannes Ewald, Jens Baggesen, Carl Michael Bellman, men også den for mig aldeles ukendte svenske forfatter Thomas Thorild. Til trods for deres indbyrdes forskellighed bindes de ikke desto mindre sammen af modet til at stole på egen forstand og egne følelser (selv Holberg) og afviser autoriteternes traditionelle udlægninger. Disse forfattere fungerer som *”argument for den påstand at vi havde en oplysning her i de tre skandinaviske lande, at den var en sammensat, men dog egenartet hovedstrømning i 1700-tallet, specielt i dets litteratur”* (s. 22f). Jeg er ikke uenig med Bredsdorff i, at vi her i Norden havde en Oplysning, men da sætningen samtidig synes at postulere, at det ikke er almindeligt at mene dette, bliver den reelt vildledende. Mig bekendt er der ingen der bestrider, at vi havde en oplysning i Danmark i slutningen af det 18. århundrede. Snarere tværtimod. Men Bredsdorff skriver på en sådan måde, at man som læser forføres til at tro at det er ham, ene mand, der har gjort denne mageløse opdagelse. Læser litteratur ikke historiebøger?

Bredsdorffs pointe er imidlertid at alle disse forfattere, på nær Holberg, var påvirket af pietistisk/Herrnhutisk tankegods, og at det således var Herrnhutismen, der for alvor prægede den danske oplysningsbevægelse. Hermed fik den danske oplysning en større følsomhed og inderlighed end andre steder og dette har, igen ifølge Bredsdorff, forvirret litteraturhistorikerne i en sådan grad, at de har kaldt folk som Ewald og Baggesen præromantikere snarere end at erkende, at Oplysningen ikke kun var fornuft, men også bestod af from inderlighed, følelse og udstrakt tolerance af den sort, som Herrnhuterne stod for.

Herom siger Bredsdorff selv, at han har villet skubbe til en gennem mange år herskende

opfattelse af Oplysningen. Selvom fornuft er en væsentlig ingrediens i denne bevægelse, så står den ikke alene. Fornuften er udelukkende et redskab for Oplysningen, ikke indbegrebet af den: "Det er derimod myndiggørelsen, modet til at stole på egne kræfter, afvisningen af autoriteter, gejstlige såvel som verdslige. Derfor er modet til at føle ikke mindre vigtigt end modet til at vide". I samme åndedrag indrømmer Bredsdorff imidlertid, at det mest diskutale han har foretaget i sin analyse af Oplysningsprojektet nok er "den rolle jeg har tildelt pietismen, specielt Zinzendorffs radikale variant af den..." (s. 368).

Bredsdorffs tekstanalyser er generelt overbevisende og til tider rent ud sagt imponerende. Måske endda lidt for imponerende. Af og til synes jeg nok, at han strammer sine pointer en tand for meget og fortolker videre end rimeligt er – i hvert fald hvis målet er at sige noget om virkeligheden bag teksterne mere end at foretage rent intellektuelle øvelser over teksterne selv. Jeg synes f.eks., at hans analyse af Brorsons "Den yndigste rose" er både intelligent og overraskende, men jeg er på den anden side ikke overbevist om, at Brorson virkelig har intenderet det med salmen, som Bredsdorff hævder. Fortolkningen er elegant, men afspejler den Brorsons intentioner? Og det er jo nok her, at historikernes og litteraturhistorikernes veje for alvor skilles. Vi har traditionelt forskellige krav til dokumentation og videnskabelighed, og det er i disse analyser tydeligt, at Bredsdorff netop er litterat og ikke historiker. De samme indvendinger vil kunne fremsættes af hans fortolknin-ger af hans yndling Johannes Ewald (som flere steder ligefrem kaldes genial), af Bellmann og Thorild.

Det irriterer mig desuden, at Bredsdorff, når han bevæger sig over i landbohistorien og landboreformerne på godset Bernstoff nord for København, sjusker med sit begrebsbrug og sine definitioner. Han kalder således konsekvent udskiftningen for udstykningen (hvad det ikke er), sidestiller gårdfæste med "leje" (og det er en grov forsimpning, der tenderer det fejlagtige) og forklarer, at bondens overgang til selveje indebar, at godsejeren herefter skulle have betaling i penge i stedet for i tvangsarbejde (s. 253), hvilket er noget decideret vrøvl. Hans udlægning af de to bondelivsstile, som Palle O. Christiansen har påvist flere steder (senest i bogen "Lykkemagerne" fra 2002) er heller ikke i overensstemmelse med Christiansens pointer (s. 257). Bredsdorff ser således de to livsstile – fatalisterne og stræberne – som kronologisk adskilte størrelser, hvor den første repræsenterer traditionen og den anden den moderne bonde, som voksede ud af Oplysningen. Det er faktisk forkert. De to livsstile er ikke kronologisk adskilte,

men netop samtidige, hvilket i øvrigt er en af Palle O. Christiansens pointer. Det har Thomas Bredsdorff desværre ikke forstået.

Endelig kan man vel stille spørgsmålstegn ved selve grundpillen i Bredsdorffs projekt, nemlig at dette med det følsomme og inderlige skulle være noget, vi ikke hidtil har forbundet med Oplysningen. Inden for de sidste 15-20 år har en lang række historikere, som f.eks. Simon Schama, G. J. Barker-Benfield, Anne Vincent-Buffault og Roy Porter – som Bredsdorff faktisk henviser til – m. fl. således påvist, at 1780'ernes følsomhedskultur og patriotisme i høj grad var forbundet med Oplysningen, og at der ingen umiddelbar modsætning var mellem fornuft og følelse. På hjemlig grund har etnologen Tine Damsholt og historikeren Thomas Lyngby faktisk bidraget til denne diskussion.

Til trods for disse smårisne opstød er det dog en elegant og lærerig bog, som Bredsdorff har skrevet. Er man i stand til at læse henover bogens noget postulerende og selvscenesættende præg, vil alle Oplysningstidshistorikere kunne blive belært af forfatterens store vid og viden om periodens litteratur. Især tesen om Herrnhuternes afgørende indflydelse på det nordiske oplysningsprojekt er tankevækkende og værd at tage med i de videre betragtninger over denne epokes karakteristika.

Peter Henningsen

Jeppe Bjørn Høj: *F. C. H. Hohlenberg. Flådens fabriksmester 1796-1803. Marinnehistoriske Skrifter nr. 30.* Orlogsmuseet 2003, 99 s., 150 kr.

På skuddagen i 1796 havde den danske flådes fabriksmester, Stibolt, fået nok af konkurrencen med det talentfulde medlem af konstruktionskommissionen, Hohlenberg. I affekt kastede Stibolt sig ud ad vinduet fra sin lejlighed på fjerde sal i Toldbodgade, og døde på stedet. Forud var foregået en magtkamp mellem de to herrer i omtrent et års tid, som altså nu kulminerede med Stibolts selvmord. Dysten var blevet afgjort og Hohlenberg stod tilbage som sejrherre, og han kom også til at efterfølge Stibolt.

Historien om fabriksmester F. C. H. Hohlenberg er mangesidet. Og med Højs bog, der primært fokuserer på Hohlenbergs konstruktioner som fabriksmester i perioden 1796-1803, bliver der kastet nyt lys over et emne, som først og fremmest har været baseret på pensionerede sømænds tendentiøse historieskrivning. Hohlenbergs virke som fabriksmester blev kortvarig, men sporene efter ham kan følges frem til

slutningen af sejlskibsepoken. Han er blevet kaldt en genial og revolutionerende fabriksmester, og Højs formål med bogen er at undersøge om karakteristikken holder. Ved at gennemgå væsentlige sider af hans skibskonstruktioner samt ved at benytte søetatens arkiver, analyserer Høj sig frem til, at antagelsen om den ”*bedst begavede fabriksmester*” må modificeres.

Frantz Christopher Henrik Hohlenberg blev født i 1765, og som søn af en flådekaptajn var det kun naturligt, at han fulgte i faderens fodspor. I 1782 afgik han fra Søkadetakademiet og efter nogle års praktisk træning på Holmen blev han sendt til udlandet af Admiraltetet. Rejsen bragte ham vidt omkring i Europa, og han kom dermed til at følge udviklingen af nye flådekonstruktioner på tætteste hold. Da han i 1794 kom tilbage til København, var det en selvsikker moden mand, der tog konkurrencen op med den fungerende fabriksmester. Hohlenberg kom hjem med opdateret viden om blandt andet engelsk, fransk og hollandsk skibsarkitektur. I 1796 blev han fabriksmester, og han fik frie hænder til at udføre sine ideer. Hohlenbergs karriere som fabriksmester blev imidlertid kort. I 1803 blev han tvunget til at søge sin afsked efter en række problemer med hans konstruktioner. Et af hans skibe sank oven i købet. Hohlenberg rejste derpå til Vestindien, hvor han døde kort tid efter sin ankomst.

Der er ingen grund til her at gå i detaljer med Højs tekniske analyser af en række af Hohlenbergs konstruktioner, men med Høj når man frem til den konklusion, at Hohlenberg i høj grad kopierede sine ideer fra udlandet. Høj går endda et skridt videre og slutter, at et af hans skibe, som man tidligere har antaget var blevet benyttet som model for engelske skibe, ikke fuldt ud blev kopieret af englænderne.

I Højs fremstilling er historien om Hohlenberg facetteret: Man kunne vælge at bruge Hohlenberg som eksempel på et karriereforløb i flåden, eller man kunne fortælle om Admiraltetets udsendelse af medarbejdere til udlandet, eller man kunne simpelthen dykke ned i den arrogante Hohlenbergs personlige liv og skrive en traditionel biografi. Man kunne også fokusere på Hohlenbergs skibskonstruktioner. Høj vil imidlertid gøre det hele. Det sidstnævnte gør han godt, men bogens begrænsede sidetal gør, at man sidder tilbage med en nå-fornemmelse – der er for mange spørgsmål, der bliver hængende i luften.

Problemet er, at der er tale om et mere eller mindre uredigeret speciale, og først og fremmest må det undre, at et professionelt forlag vil lægge navn til sådan en udgivelse. Har der været en forlægger med til redigeringen? Billedsiden er ganske vist flot, men at udgive en

bog, hvis første afsnit, i bedste universitetsopgavestil, er indledning, problemformulering og afgrænsning, er både besynderligt samt uappetitligt for læseren. Den for et speciale uundværlige forskningskarakteristik, er blevet placeret uredigeret bagest i bogen – efter konklusionen. Det betyder, at der i konklusionen er henvisninger til detaljer i forskningskarakteristikken, som læseren endnu ikke har læst!

Høj tager masser af tilløb til at skrive Hohlenbergs personalhistorie, men må tilsyneladende opgive, fordi der ikke foreligger nok materiale. Han har søgt efter breve i diverse privatarkiver i håb om, at der skulle være noget gemt. I et speciale er det vel i orden at stoppe sin undersøgelse dér, men når man udgiver en bog, kan læseren med rette forvente, at undersøgelsen også havde inkluderet andre nærtstående personers korrespondance og optegnelser. For eksempel findes Peter Schiønningss enorme arkiv i det Kongelige Bibliotek, og det er ikke utænkeligt, at Schiønning havde en mening om Hohlenberg. Og hvad med lidt oplysninger om hans kaptajnfader? Havde faderen mon indflydelse på Admiraltetets valg af Hohlenberg til den ledende stilling? Til trods for at der bliver foretaget tilløb til at besvare dette spørgsmål, løber det ud i sandet. Det står derfor stadig hen i det uvisse, hvordan Hohlenberg opnåede sin position,.

Historiefaget er et formidlingsfag, og trykte udgivelser er det vigtigste værktøj, hvormed man formidler forskningen. Historikere er derfor afhængige af, at forlagene medvirker til den professionelle viderebringelse af forskningsresultaterne. Forlaget kan ikke have brugt mange ressourcer på denne bog og det er trist, for der er ingen tvivl om, at Højs revurdering af Hohlenbergs arbejde har interesse for de mange, der interesserer sig for marinens historie – ikke mindst billedsiden vil få skibsnørder til at juble.

Som nævnt er Højs analyse af konstruktionerne fuldt i orden og med et interessant resultat. Men Høj burde nok udelukkende have koncentreret sin indsats på dette felt. Med hensyn til personen Hohlenberg, Holmen som arbejdsplads og uddannelse af fabriksmesterspirer etc. kan bogen kun i begrænset omfang fungere som appetitvækker.

Claus Mechlenborg

Morten Petersen: Oplysningens gale hund. – Niels Ditlev Riegels. Oprører, kirkehader og kongeskænder 1755-1802. En biografi. Aschehough 2003, 272 s., 379 kr.

Navnet Niels Ditlev Riegels er ikke til at komme uden om, hvis man vil beskrive de sidste årtier af 1700-tallet. Han var med næsten alle steder, hvor der skete noget. Han havde mere end en finger med i regeringskuppet i 1784, som bragte reformfløjen til magten og åbnede for trykkefriheden, han var drivende i den socialpolitiske debat i landboreformtiden, han var en central figur i de kirkepolitiske stridigheder, og han var en drivende kraft i udvidelsen af trykkefrihedens grænser med kritisk behandling af ømtålelige politiske spørgsmål. Endelig var han en polemisk, men indflydelsesrig historisk forfatter. Trods mandens centrale placering er det imidlertid kun som bifigur man møder ham i de historiske fremstillinger, og vurderingerne af ham er altid enten negative eller stærkt forbedne. Ingen har forsøgt en samlet fremstilling af personen Riegels og hans betydning. Denne mangel har Morten Petersen sat sig for at råde bod på, og det er der kommet en dejlig velskrevet bog ud af.

Riegels voksede op som godsejersøn på Lolland og studerede teologi ved Københavns Universitet i Struensee-tiden. På teologistudiet orienterede Riegels sig mod de nye strømninger, der åbent og empirisk ville diskutere Bibelen og de religiøse dogmer. Her havde han også sine første sammenstød med den daværende professor og senere biskop Balle. Efter studier i Tyskland blev Riegels i 1781 ansat ved enkedronning Juliane Maries hof som pagehovmester eller lærer for pargerne. Denne stilling udnyttede han til at konspirere mod enkedronningens og Guldbergs regime og udvirkede med andre underordnede hofembedsmænd den kontakt mellem kronprinsen og A. P. Bernstorff, som tre år senere resulterede i kronprinsens og Bernstorffs regeringskup. I de tre år påtog Riegels sig ret selvbestaltet opgaven som kontraspion, idet han søgte omgang med og simulerede – også i sine publikationer – åndsfuldskab med Guldberg for at kunne rapportere så indgående som muligt til A. P. Bernstorff om dennes holdninger og planer. Denne kontraspionage fortsatte han i øvrigt overfor den preussiske gesandt i København.

Efter regeringskuppet blev Riegels naturligt nok afskediget af enkedronningen. Han håbede på en anden ærefuld ansættelse af den nye regering, men den attråede stilling som kongelig historiograf gik ham forbi, og han måtte nøjes

med en årlig pension af statskassen. Denne behandling forbitrede Riegels, og han greb nu til pennen og den satire han yndede. I de følgende år udgav han et hav af pamfletter og tidsskrift-artikler, ligesom han redigerede og stort set skrev sit eget månedsskrift *Kjøbenhavns Skilderie*. Skriverierne var båret af bitterhed overfor hans tidligere allierede og udfald mod andre fjender. Raseriet ”skyllede gennem spalterne” som Morten Petersen malende skriver.

Morten Petersen gør en del ud af at beskrive og fundere over den psyke, der på en gang kunne rumme det fordækte dobbeltspil ved hoffet og så den lidenskabelige uhæmmede skrivestil. Han tegner et billede af en meget selvbevidst, ærekær og temperamentsfuld person. Men også af et sammensat menneske, der ikke helt forstod at forvalte sine talenter. Spionrollen gav ham en aura af upåidelighed, og dette, at han i sine år som debattør levede af en statslig pension, passede dårligt med hans autoritetskritiske bekendelser til åbenhed og frihed. Det prægede offentlighedens syn på Riegels.

Eftertiden har i høj grad hæftet sig ved de personlige udfald i skriverierne og gjort følelsen af at være blevet forsmået og forbigået til drivkraften i Riegels’ produktion. Morten Petersen afviser ikke Riegels’ hang til personlige hævntogter. Han fremstiller en sammensat personlighed, der er i sine lidenskabers vold, men han gør samtidig meget ud af også at beskrive og vurdere Riegels’ indholdsmæssige bidrag til de debatter han deltog i.

Riegels så sig selv som Oplysningens forkæmper. Inden for alle sider af samfundslivet herskede i større eller mindre grad hierarkiet og dets bud om lydighed mod autoriteterne og traditionen. Det gjaldt i kirken, i videnskaben og i aristokratiets magt over staten og bønderne. Riegels ville bekæmpe dette hierarki ved at dyrke kritisk videnskab, fuld ytringsfrihed, tolerance og gennem kampen for fornuftbaserede reformer.

I kirkekampen talte Riegels ikke så meget for bestemte religiøse synspunkter. Det han ønskede var en åben debat om religiøse spørgsmål og en tolerance overfor afvigende opfattelser. Derfor kom han med rasende udfald hver gang kirkens førstemand, biskop Balle, ville begrænse debatten med sin autoritet. På lignende måde var hans indlæg i den såkaldte kirurgifejde et forsvar for den empirisk baserede kirurgis frihed fra den medicinske videnskab, der dominerede ved Universitetet, og som var båret af en dogmatisk teoretisk indfaldsvinkel, hvor antikke forfattere stadig var autoriteter.

Gennem sine kompromisløse angreb på autoriteterne udvidede Riegels grænserne for ytringsfriheden. Et højdepunkt nåedes da han

i et anonymt skrift fra 1790, året efter den franske revolution, foreslog indkaldelsen af en stænderforsamling.

Morten Petersen fortæller den kringlede og dramatiske historie i et livfuldt og malende sprog som generelt understøtter den saglige fremstilling. Det har ellers ikke været en helt let opgave at få fortællingen om Riegels til at flyde og leve. Der er så godt som ingen oplysninger overleveret om hans privatliv. Til gengæld var Riegels en særdeles produktiv forfatter, som ikke kun skrev pamfletter, men også både langt og lærd om mange forskelligartede emner. En Riegels-biografi kunne derfor let blive tung, men det er ikke tilfældet.

Morten Petersen bekender sig til den indlevende hermeneutiske metode. Med den som udgangspunkt og med en nysgerrighed, som han snart smitter læseren med, forfølger han sin interesse for de forskellige sider af Riegels' personlighed – også der hvor kilderne bliver meget få. Det er en vanskelig balancegang således at skrive sig ud over kanten af kildernes rækkevidde, men Morten Petersen formår generelt at holde sin læser orienteret om hvor langt kildernes informationer rækker – og det vel at mærke uden brug af noter – og hvor vi må stille vores nysgerrighed med svagere underbyggede funderinger.

Morten Petersen har et godt øje for ikke bare den danske sammenhæng, men også for de især tyske og franske filosofiske, religiøse og politiske diskussioner, der udgjorde rammerne for Riegels' pennefejder. Herigennem er bogen mere end en biografi, den giver også et dybtgående indblik i især tidens religionsfilosofiske overvejelser og disses placering i den politiske debat.

En enkelt kritisk kommentar: Morten Petersen tager for en stor del afsæt i en kritik af den hidtidige historieskrivning og de blokeringer, der har affødt den reducerede og forregnede fremstilling af Riegels' person og bidrag. Men den historieskrivning han kritiserer, har for størsteparten mere end 100 år på bagen, og peger i virkeligheden mere på, at der savnes en fornyet behandling af reform- og oplysningstiden. I den forbindelse havde det været interessant om Morten Petersen havde funderet noget mere over, hvorvidt hans revision af Riegels' betydning også bidrager til en revision af den almindelige forståelse af trykkefrihedsperioden.

Tyge Krogh

Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.): Riget, magten og æren. Den Danske Adel 1350-1660. Aarhus Universitetsforlag 2001, 670 s., 398 kr.

Med denne bog fremkommer den mest omfangsrige manifestation af det arbejde, der blev udført inden for rammerne af netværket *Danmark og Europa i Senmiddelalderen* under Statens Humanistiske Forskningsråd, primært i årene 1995-98. Det er også en bog, hvis kronologiske rammer går udover Senmiddelalderen, idet den følger udviklingen helt frem til det såkaldte adelsvældes fald i 1660.

22 forskellige forfattere har leveret 26 indlæg, der er samlet i tre kronologiske grupper, nemlig senmiddelalder, reformationsårhundredet og det 17. århundredes første halvdel. Indlæggene beskæftiger sig med adelen både som godsejere, krigere, handelsmænd og som politisk, økonomisk og kulturel elite, på det generelle og historiografiske plan såvel som baseret på det enkelte individ. Bogen manifesterer den interesse og den ændring i forskningsretning, som arbejdet med adelens historie har gennemløbet i de sidste generationer – fra det, som Troels Dahlerup i sin indledning om Senmiddelalderen betegner som "genealogisk-heraldisk snurrepiberi", til den væsentlige betydning for den politiske, sociale og økonomiske historie, som studiet af adelen har i dag.

Milepælene – de studier af Gustav Bang, Albert Fabritius og Svend Aage Hansen, der førte til nyorienteringerne i løbet af det 20. årh. – nævnes med passende affektion og distance i stort set samtlige indlæg. Det marxistiske stormløb på studiet af overklassens historie optræder mere implicit, men det er til gengæld i høj grad ud fra de heraf groende overvejelser om at arbejde med social og økonomisk historie, at indlæggene er blevet til. Et mål for, hvor langt fra snurrepiberiet studiet er kommet, kan ses af, at kun én af de 26 artikler illustreres med stamtavler – og det er Poul Enemarks artikel om de adelige ægteskaber med unionspolitiske sigte, der slet ikke kan undvære dem.

Det gode ved de mange indlæg er, at de kan afspejle de samme emner og problemstillinger i forskellige perioder og fra forskellige synsvinkler – uden at det kommer til alt for mange gentagelser. Det vil være umuligt at yde samtlige forfattere fuld retfærdighed på den her tilmålte plads. Dertil rummer hver enkelt indlæg for meget spændende materiale. Derfor kan denne anmeldelse kun fungere som en appetitvækker.

Bogen er – efter en generel indledning til temaet ved Gunner Lind – opbygget i de tre kronologiske dele: Senmiddelalder, 16. årh. og

17.årh. Hver af disse tre dele indledes med et historiografisk og problemorienteret overblik over perioden (Troels Dahlerup for Senmiddelalderen, E. Ladewig Petersen for 16. årh. og Leon Jespersen for 17. årh.), hvorefter en række temaer belyses – og i høj grad sådan, at kontinuitet og udvikling kan følges igennem samtlige perioder. Ser vi fx på de sociale forhold, så behandles de ud fra tre forskellige perspektiver i senmiddelalderdelen – Knud Prange ser på ”de smalle slægter” og adelens omfang, Thelma Jexlev behandler den sociale mobilitet for individet Eggert Frille, mens Poul Enemark ser på unionsadelens slægtskoalitioner og ægteskaber; den fjerde artikel med hovedvægten på adelens sociale forhold, Knud J. V. Jespersens, giver det lange perspektiv 1600-1800 med overgangen fra fødselsadel til rangadel.

Tilsvarende behandles adelen som embedsstand i Senmiddelalderen i Henrik Lerdams artikel om det danske lensvæsen 1375-1481, de norske Krummedigers situation specielt af Ole Jørgen Benedictow, Leon Jespersen beskæftiger sig med adel, hof og embede i Adelsvældets tid, mens Jens Chr. V. Johansen behandler adelen og retsvæsenet 1537-1660 – tiden for ”den judicielle revolution”. Temaet om adelen og krigen rummer tilsvarende udsagn om en militær revolution – Bjørn Poulsen ser på adelsens krigstjeneste, volden og udviklingen i krigen, ”den lille” og ”den store krig” – og Gunner Linds bidrag i 17. århundredes-delen hedder simpelthen *Den danske adel og den militære revolution*.

Adelen og dens forhold til kirken behandles i tre artikler – Per Ingesmans modstilling af *militia* og *ecclesia* for Senmiddelalderen, Ole Bays om adel og gejstlighed efter Reformationen og Eva Louise Lillies kronologisk vidtfavnende om adelen og kirkekunsten 1400-1660. Godsdrift, økonomi og handel behandles for Senmiddelalderen af Erik Ulsig, der beskæftiger sig med tilbagegangen i den adelige godsbesiddelse på Sjælland, Poul Enemark ser på herremands-handelen, mens E. Ladewig Petersen behandler det 16. århundredes adelige godsdrift, og Carsten Porskrog Rasmussen ser på adelens godsrigdom 1490-1660. I snæver tilknytning hertil behandler Lars Bisgaard det adelige testamente i Senmiddelalderen, mens Jens Villem Jensen ser på skifter af adeligt jordegods 1400-1660. Endelig beskæftiger de sidste tre artikler sig med den adelige kultur: Harry Christensen bredder med den senmiddelalderlige adel og kultur, Hans Bjørn med adelens skrivekløe i Renæssancen, og Vello Helk med adelens dan-nelsesrejser efter Reformationen.

Vinklerne og synspunkterne er måske ikke altid helt nye – i visse tilfælde kan genbrug

spores – men i denne artikelsamling får det en god mening; bogen er også skabt for at give en *Stand der Forschung*, der ligesom netværksidé-en skal anspore til nye impulser, kontakter og projekter. Og til dette formål er *Riget, Magten og Æren* et fint grundlag.

Det er en fornøjelse at gennemlæse denne mursten af en bog og til stadighed at kunne finde nye vinkler på perioden fra den sorte død til enevældens indførelse i det rige materiale, som adelens medlemmer har efterladt sig – som privatpersoner, som godsejere og som embedsmænd. Netop ved den fylde af studier, som denne bog rummer, står de enkelte indsigter sjældent alene, men supplerer hinanden på smukkeste vis. Derved er det lykkedes redaktørerne og forfatterne at skabe et fornemt udtryk for, hvor langt et slægtled af historikere er nået med studiet af den danske adel i senmiddelalder og renæssance.

Karsten Gabrielsen

Johann Damgaard: Alithia. Et dansk fyrstespejl til Christian IV. Udgivet med indledning og noter af Sebastian Olden-Jørgensen. Museum Tusulanums Forlag, København 2003, 109 s., 148 kr.

Johann Damgaards *Alithia* (Sandhed) udkom 1597, året efter kroningen og salvingen af Christian 4. Det lille værk føjer sig til Renæssancens mange fyrstespejle, som Olden-Jørgensen i sin kyndige kommentar deler i en humanistisk og en protestantisk genre, hvor den humanistiske ”appellerer og manipulerer med vægt på det dennesidige, mens reformatorerne truer og lover med evighedens perspektiv”. (s. 14)

Alithia, som Olden-Jørgensen henfører til den reformatoriske tradition, dog isprængt humanistiske træk, er i tidens stil en modstilling af dyder og laster, hvor fyrsten skal holde sig til de første og afsky de sidste. I prosa og vers lader Damgaard først Djævelen og dernæst Gud sende breve til fyrsten, hvor Djævelen lokker til lastefuldt levned, mens Gud maner til dydig dåd.

Set i lyset af Christian 4.s senere kongegerning kan man ikke dy sig for at klukke en smule, når Gud advarer mod ”*dennd wederstyggelige och ideluctendis pøll, som er wkyskhedt: thi hvo som sig der wdi søler; kannnd icke bliffve bistannddige och waractige i ett christeligt Regemennt*”. (s. 56) Og på samme måde advares mod den skadelige drukkenskab.

De to fiktive breve efterfølges af en række lignende modstillinger af bla. retfærdighed og uretfærdighed og af den gode konge over for

den tyranniske. Og det fører unægteligt til en række gentagelser, der ikke var Damgaards tid fremmed.

Som det ses af citatet, er *Alithia* gengivet med den oprindelige ortografi. Men med Olden-Jørgensens opklarende noter, hvor ordene er mest uforståelige, med en liste over de hyppigste latinske og latiniserede udtryk og med oplysninger om bogstavernes skiftende betydning (w kan fx være u) kan det sagtens forsvares, at den gamle stavemåde bevares. Kongespejlets kulør ville forsvinde ved nudanskning, og *Alithia* er ikke længere, end at den, der interesserer sig for 1500- og 1600-tallets fyrsteideal, sikkert gerne staver sig gennem den.

I og for sig er der ikke noget epokegørende i de krav, Damgaard stiller til den gode fyrste; de kunne skrives direkte ind i en håndfæstning, selv om Damgaard ophøjer fyrsten ved at påpege, at han kaldes "en Gud paa Jordenn" (s. 76), hvilket der i øvrigt er gammeltestamentligt belæg for. Det var, året før *Alithia* udkom, også blevet fremhævet af Sjællands biskop Peder Vinstrup, da han den 29. august ved den kroningen af Christian 4. i Vor Frue Kirke holdt en latinsk tale, hvori han også understregede, at Gud rundt om i den hellige skrift kalder kongerne for guder. (Se Frede P. Jensen: *Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg*, Historisk Tidsskrift, 12. rk., bd. II, 1967, s. 375-94 og Sebastian Olden-Jørgensen (udg.): *Det genfundne originalmanuskript til Peder Vinstrups kroningstale 1596*, Danske Magazin, 9. rk., I, 2. hæfte, 1999, s. 245-70).

Damgaards ophøjelse af kongen, der kunne smage af den europæiske tendens frem mod enevælde, korrigeres dog af ham selv, eftersom der i en af forfatteren selv forkortet afskrift af *Alithia* indgår et afsnit, hvor det fremhæves, at valgriget er Guds og det indfødte adelskabs ejendom, og adelens evindelige hadefigur Christian 2. trækkes atter en gang frem til skræk og advarsel. Olden-Jørgensen mener, at afsnittet er skrevet, fordi den udgave kun har cirkuleret i adelige kredse. Det er selvfølgelig muligt, men de monarkomakiske kredse var nu engang fortsat så indflydelsesrige, at Damgaard måske under alle omstændigheder har villet sikre sig med sin tilføjelse.

Den gennemarbejdede udgivelse af *Alithia* råder smukt bod på den mangel på indsigt i dansk politisk idehistorie i 1500- og 1600-tallet, som også udgiveren beklager.

Benito Scocozza

Det Svenska jordbrukets historia bd. 3: Den agrare revolutionen 1700-1870 af Carl-Johan Gadd, 415 sider; og bd. 4: *Jordbruget i Industrisamhället 1870-1945 af Mats Morell*, 392 sider, Forlaget Natur och Kultur/ LTs forlag i samarbejde med Nordiska museet 2000-2001, ca. 550 svenske kr.

Det Svenska Jordbrukets Historia, i alt fem bind er fortsat med endnu to bind. De er som de tidligere bind velskrevne, velillustrerede og meget indbydende at gå til. Jeg har derfor læst dem med glæde.

Bd. 3 om den agrare revolution 1700-1870 er skrevet af docent i økonomisk historie Carl-Johan Gadd ved Göteborgs Universitet. Man følger det svenske jordbrug gennem en periode på næsten 200 år, hvor der sker uhyre meget. Redskaberne ændres og forbedres, produktionen øges kraftigt, det dyrkede areal øges og landskabet ændres væsentligt. Hovedparten af befolkningen lever af jordbrug, men byerne begynder også at vokse og bybefolkningen skal have øgede forsyninger. Produktionen forøges væsentligt og Sverige bliver endda et landbrugseksporterende land. Især hvad havre angår.

Underholdet af militæret, ryttere og fodfolk, "rusthålltet" og "knekthålltet" er vigtige forhold, som allerede påbegyndtes i 1600-tallet med indførelsen af en national hær. Sverige var en militær stormagt, men de mange krige med deres blodige slag helt til slutningen af Store Nordiske Krig 1700-1721 forødede en meget stor del af den mandlige befolkning og manglen på de yngre blev et alvorligt problem. Man kan lidt frimodigt sige, at den øgede mekanisering, med overgang fra kornhøst med segl til høst med le, forbedrede plove og arder, og her særlig plove med svungen jernmuldfjæl, gav langt bedre jordbehandling, som kompenserede noget for "mandefaldet".

Herregårdene gik også her foran i udviklingen med forbedrede husdyrracer, ændrede dyrkningsmetoder og nye kulturplanter.

Men Sverige er et stort og langstrakt land med mange natur- og kulturforskelle fra nord til syd. Særlig fæbodsdriften i den nordlige del, hvor man om sommeren driver kvæget op i fjeldene og malter dem der i nogle måneder, er fremmed for os.

Den tunge hjulplov i syd, særlig i Skåne var et fremmed element for det meste af Sverige. Allerede i slutningen af 1700-tallet udvikledes ploven med svungen jernmuldfjæl i Midtsverige og den bredte sig både syd og nordover. Dybharver kom frem med smedede jerntænder, der langt bedre bearbejdede jorden. Vi kalder dem

"svenskharver" for de blev hurtigt indført i Danmark. Ændring fra tærskning med plejl til begyndende tærskværk med pig- eller slaglevæls kunne løse kærnerne fra stråene. Slåmaskiner erstattede mange steder leen til høst af græs til hø osv. Det var fremkomsten af ensartet støbegods og her især ensartede tandhjul, der kunne omsætte den menneskelige og dyriske trækraft til maskinernes arbejde.

Mange steder i bogen er der anskuelige udbredelseskort i margenen. En meget velbevandret billedredaktør har fundet mange hidtil ukendte billeder frem fra samtiden og skrevet gode tekster til.

Men der må desværre korrigeres for nogle enkelte fejl. Når man s. 147 læser billedteksten og følger de forskellige plovtyper med muldfjæl og så støder på "*e) skånsk hjulplog*", er det beklageligt at figuren viser en skånsk hjulard, et redskab med symmetrisk skær og uden muldfjæl. Arden blev længe brugt i Sverige pga. dens lette styrbarhed, især i stenig jord og for dens smuldrerende jordbearbejdning. Også i områder hvor man skulle tro, at muldfjælploven ville være blevet indført, havde arden stadig en fortrinsstilling for ploven.

På s. 149 er vist, hvordan man pløjer højrygede agre sammen. Som det udtrykkeligt siges "*plogen vänder jorden åt högre*". Men her har den ene plov til højre fået muldfjælen flyttet om på venstre side i forhold til de to andre viste plove og driveren går nu på den venstre side, og ploven pløjer dermed fra. En detalje måske, men ikke hvis man skal kunne forstå figuren: at man pløjer sammen, og flytter mere jord mod midten end man flytter udad ved den senere harvning.

På det stemningsfulde billede s. 211 viser man både gødningsspredere og såmaskiner og "*I förgrunden ärjer en man och i fåran följer två män med skottkärrelignande redskab*" At "*ärja*" er at bruge/køre med en ard, men på billedet bruges tydeligt plove med træmuldfjæl, der vender en egentlig fure. Det kan måske opfattes som detaljer, men det er vigtigt om ploven eller arden er med eller uden muldfjæl, og om ploven vender mod højre eller venstre.

Det er et spændende og glimrende bind, hvor man også får en ordentlig forklaring på de forskellige svenske udskiftningsformer storskifte, enskifte og lagaskifte, som begyndte tidligere i Sverige end hos os. Bøndernes stilling, befolkningens ændrede sammensætning, øgningen af underklassen på landet, den politiske rolle og meget mere bliver grundigt gennemgået. Omkring 1870 står man over for et mere moderne jordbrug, men nu med faldende kornpriser, som krævede nye tilpasninger.

Bd. 4. – *Jordbruget i Industrisamhället 1870-1945* – er skrevet af Mats Morell, som oprinde-

lig var landmand, men nu er docent i økonomisk historie ved Uppsala universitet. Igen er bindet indbydende, velproportioneret og velillustreret med et særdeles godt og rigt billedstof. Museernes indsamlede traditionsstof om perioden er udnyttet godt. Man møder de enkelte mennesker gennem deres beretninger.

En meget spændende tid bliver skildret, især med omlægningen fra kornbrug til mælkebrug, med øget produktion til den hastigt voksende bybefolkning. Sverige går fra at være et landbrugsland til en industrination. Kobber, jern og træ er forudsætningen herfor.

Man følger de store ændringer i jordbruget, hvor udmarkshø erstattes af sået græs på de velgødede marker. Nyt land tages under plov, moser og enge drænes og masser af sten ryddes af vejen. De nye redskaber, slåmaskinen og især selvbinderen, der snurrer med sine støbte tandhjul, kræver nu jævne markflader at køre på. Tærskværker vinder indpas mens afvandringen fra landbruget står på. Og udvandringen til nye lande, især til Amerika, dræner også landbefolkningen for arbejdskraft.

Bøndernes politiske magt kulminerer og man slutter sig sammen i faglige og kooperative foreninger. Andelsbevægelsen vinder, som hos os, også indpas i Sverige. Men særlige spørgsmål som eget hjem og egen hjemstavn blomstrer op. Var Nordlandet fremtiden med sin jomfruelige mark?

Uddannelse af jordbrugerne, fremkomsten af konsulenttjenester og øget viden om hvad der egentlig foregår i mark og stald vinder indpas. Husdyrracerne forbedres, nye kulturplanter vinder frem og ændrede dyrkningsmetoder indføres. Trækraften ændres og traktorer begynder at vinde indpas. Hestene har ikke længere eneherredømmet. Hesteomgange erstattes af damp- og forbrændingsmotorer og senere af elektriciteten. De første mejetærskere ser dagens lys. Jordbruget bliver til videnskab.

Med den øgede politiske styring og med flerpartisystemet bliver jordbrugsproduktionen også regulerbar og kommer til at udgøre et vigtigt politisk spørgsmål. Det bliver nødvendigt med restriktioner og med støtte. De mindre enheder dominerer og er ikke, som man skulle tro, bagefter med hensyn til omlægning og mekanisering. Men opdelingen i godsejere, almindelige bønder og husmænd træder også frem her.

1. Verdenskrig giver både begrænsninger, men også et øget hjemmemarked. Mellemkrigstiden sætter fart i udviklingen og malkemaskinen er kommet for at blive, selv om introduktionen og indførelsen også her var svær. Gammel sædvane og ikke helt veludviklet teknik var medvirkende hertil. Men Mellemkrigstiden blev en afgørende periode, et højdepunkt om man vil, inden den

næste krig brød ud og inden afvandringen igen satte ind. Ungdommen flytter til byerne, får arbejde, kontantløn, del i de nye goder osv. Sverige har i store træk fulgt den samme udvikling som Danmark. Trods alle fremskridt blev Sverige et samfund, hvor jordbrugene blev færre og færre. Endnu fandtes folk "kvar på landsbygden" og man søgte at holde dem "kvar" med bl.a. en tro på foreningslivets muligheder. Eller som det siges: "På traktoren kørte de ind i moderniteten".

Men det udstrakte land gav mange forskelle og den forskellige udvikling i de enkelte områder beskrives. Dog skal man være velbevandret i de svenske landskabers geografi for at kunne følge med i hvor man er. Et oversigtskort i hvert bind over landskabernes placering havde været en stor hjælp for de ikke-svenske læsere.

Det er to spændende bind i den svenske jordbrugs lange historie, som her er skrevet og man kan kun glæde sig til det femte og sidste bind i serien.

Henrik Vensild

Erik Oksbjerg: Læsning i tekster fra Danmarks Middelalder, Jyske Lov, Sjællandske Krønike – Repetitioner over skitser gennem 20 år trykt som kladde. Forlaget Nørlyng Herred, Viborg, 2002, 167 s.

Undertitlen "skitser gennem 20 år" giver et fingerpeg om bogens struktur, eller rettere mangel på samme. Der er nemlig tale om et sammensurium af kladder over forskellige temaer, hvor den indre sammenhæng som oftest kan være meget svær at opdage, idet der øjensynligt ikke er gjort noget forsøg på at skabe orden, endside en rød tråd i indholdet. Manglen på en indledning eller anden form for præsentation gør det vanskeligt for læseren at danne sig et billede af, hvad bogens formål egentlig er. Det toner dog efterhånden frem og kan i hovedoverskrifter beskrives således:

Ud fra de landboretlige bestemmelser i Jyske Lov mener forfatteren at kunne påvise, at Jyske Lov er skrevet i en tid præget af økologisk ubalance som resultat af udpining af jorden og opdyrkning af marginaljorde. Samtidig ser forfatteren i Jyske Lov et angreb på den ordinære ejendomsret, et angreb der blev indledt af ærkebisp Anders Sunesen og pave Innocens 3., der begge ganske vist havde ligget længe i jorden, da Jyske Lov så dagens lys, men vis ånd alligevel hvilede over den.

Bogens sidste store tese angår Sjællandske Krønike, hvor forfatteren argumenterer for, at teksten byder på dobbeltmeninger med kryptiske undertoner, hvori den lærde læser ville for-

stå det hemmelige budskab, som var et sønderlemmende angreb på Valdemar Atterdag, mens Krøniken for almenheden tog sig ganske tilfreds ud.

Desværre betyder manglen på struktur, endside noter, at de i forvejen noget tyndbenede argumenter ikke fænger, man forstår simpelthen ikke deres logik. Bogen er forsynet med en lang ordliste til de landboretlige udtryk i Jyske Lov, som ved første øjekast synes ganske anvendelig, men som desværre svækkes af manglen på metodiske overvejelser over problematikken ved at bruge materiale, der er tilkommet flere hundrede år efter Jyske Lovs komme, til at belyse, hvilken mening de havde på Jyske Lovs nedskrivningstid. Forfatteren er flere steder meget kritisk over for Kroman & Juuls oversættelse af loven i *Danmarks gamle Love paa nutidsdansk* fra 1945; en kritik som meget vel kan være berettiget, men som undermineres af at forfatteren ikke oplyser, hvilken baggrund, filologisk eller anden, han fremfører kritikken på.

Selvom man kan være uenig med forfatterens konklusioner, er der næppe nogen tvivl om, at han er ganske godt inde i de landboretlige forhold i Danmark i 1200-tallet. Det samme kan desværre ikke siges om periodens kirkepolitik eller teologi. Dette kommer tydeligst til udtryk, når forfatteren skyder både Anders Sunesen, Innocens 3. og "Sachsenspiegels" forfatter i skoene, at deres skrifter var udtryk for samtidens kommunistiske ideologi.

Selvom bogen indeholder mange gode intentioner og tanker om specielt 1200-tallets danske landbrugssamfund, så betyder dens rodede struktur og dens springende tankegang, at den ikke er særlig brugbar, hverken for den alment interesserede læser eller for forskeren.

Helle Vogt

Marianne Johansen og Helle Halding: Thi de var af stor slægt. Om Hvideslægten og Kongemagt i Danmarks højmiddelalder. Skippershoved 2001, 208 s., 248 kr.

Fascinationen af Hvideslægten, dens medlemers bedrifter og dens mange familiegrenes centrale placering i det højmiddelalderlige samfund har eksisteret lige fra Saxo og frem til i dag. Forfatterne til denne bog lægger vægt på det forhold, at der i slægten er "så mange fremtrædende personer, der gør sig gældende over så lang en periode". De vil fortælle historien om Hvideslægten og dens medlemmer fra den mytiske Toke Trylle og frem til begyndelsen af 1300-

tallet, hvor man ikke længere blandt slægtens mange medlemmer hverken kan føle eller følge slægtskabet med Skjalm Hvide. For forfatterne ses slægtsammenholdet sidst i funktion i 1297 i forbindelse med processen mod Jens Grand.

Stort set alle kendte familiemedlemmer får deres (kendte) gerninger beskrevet og vurderet – og i visse tilfælde slutter forfatterne så videre ud fra tydeligt markerede antagelser og ideer. Slægtens mænd forventes således ofte at være flotte og lys(hvid-)hårede. Dog optræder der enkelte familiemedlemmer, som ikke har forfatternes sympati – pengepegere og fede personer – og så Roskildebispens Jens (Johannes) Hind, der får følgende skudsmål: *"Han opholdt sig ikke meget i sit stift og udnyttede heller ikke sin stilling i rigsrådet, men selvom vi ikke direkte kan pege på embedsmisrøgt, så var han en småkedelig karl, som vi ikke kan finde på ret meget spændende at sige om. Vi er kommet en lang vej fra slægtens store, gejstlige skikkelser."* Det er – selv 700 år efter – svært at være i slægt med Absalon, Jakob Erlandsen og Jens Grand.

Beskrivelsen af slægtens historie og gerninger er emneopdelt: De to første kapitler om slægtens kilder og spor rummer, hvad forfatterne kalder *"den genealogiske, rituelle håndvask"* – de ældste slægtleds historie og kilderne hertil. Herefter kommer et kapitel om slægtens gravkirke i Sorø – og ikke mindst problemerne omkring gravlæggelser og skjolddefrisens udsagnskraft. Absalon får selvfølgelig sit eget kapitel, der følges af kapitlet om slægtens øvrige gejstlige magnater. Slægtens godsbesiddelser og kirkebyggeri behandles også i særskilte kapitler, ligesom slægtens kongelige embedsmænd og *"fromme, stærke kvinder"*. Endelig behandles det modsætningsforhold, som visse af slægtens medlemmer får til kongemagten i 1200-tallets anden halvdel i et kapitel om *"Kongemord og fredløshed"*. Det bliver – måske lidt sort/hvidt – til en konklusion om, at slægtens verdslige del i denne periode bliver kongetilhængere, den gejstlige konges modstandere.

Der er blevet anvendt mange kræfter på at give et billede af de enkelte slægtsmedlemmer og deres gerninger. Måske mindre på refleksioner over, hvordan en slægt har fungeret i Højmiddelalderen. De enkelte familiemedlemmers holdninger og politiske stillingtagen er i høj grad skjult for os i det overleverede kildemateriale, og en applikation af de ideer, som f.eks. Lars Hermanson har fremlagt om familiealliancer og specielt om Hvideslægten, som et politisk kollektiv i Skjalm-generationen kunne måske i dette tilfælde have givet en mere tidsnær og dynamisk fremstilling af Hvidernes handlinger.

Bogens fortrin er, at den også redegør for de mindre kendte medlemmer af slægtsnetværket,

og at både de forenklede stamtavler i forbindelse med kapitlerne og de samlede stamtavler bag i bogen giver et overblik over de personer, der kan regnes til Hvideslægten.

På den anden side må undertitlens henvisning til forholdet til kongemagten siges at være beskrevet på et mindre analyserende plan. Det er bla. det, der går ud over den stakels Jens Hind. Årsagen til den negative vurdering af ham synes at være, at han ved at forlene sin bror med København skulle have skabt den strid med kongemagten om byen, som ender med Erik af Pommerns overtagelse i 1416. Her må man sige, at kongemagten allerede fra begyndelsen af kontroverserne mellem Niels Stigsen og Erik Plovpenning havde besat København. Omtalen af Jens Hind er i øvrigt tydeligt hentet i Dansk Biografisk Leksikon og er i forhold til Thelma Jexlevs lidt unuancerede tekst i det biografiske leksikon, blot strammet op med ovenstående citat. Den (her ufortalte) gode historie om København, der netop i dette tilfælde *ikke* kommer i kongens hånd, kan findes i den yngre sjællandske krønike.

Her er vi så ved bogens svaghed. I mange tilfælde er der kun blevet kradset i overfladen, hvor et spadestik kunne have åbnet for de gode historier, som forfatterne så åbenlyst søger. Blandt de godser, der kendes som Hvidegods, kunne der i denne bogs lister vel også inkluderes det gods, som Lars Sunesøn gav til Vor Frue kirke i København, selvom oplysningen om det gemmer sig i et obskurt nekrologium og ikke som det meste af det øvrige gods er optegnet i Sorø klostrets gavebog.

Kontrollen af data må også i mange tilfælde siges at være mindre end sikker. En kristen erobring af Jerusalem i 1192 var Richard Løvehjerte trods forfatternes ønske ikke i stand til at gennemføre, og når forfatterne selv siger, at omstændighederne omkring Marsk Stigs død ikke kendes, må vi spørge, om vi så ved, at han blev dræbt? Det var heller ikke Frederik 7., men Frederik 6., der i 1827 lod Absalons grav åbne. Det vigtige kildekrift til Jens Grands proces hedder ikke *Acta Processus Lithium*, men *Acta Processus Litium*, og i slægtstavlen s. 79 bliver ærkebiskop Peder Jensen (død 1355) uforståeligt til en søn af Niels Erlandsen, selvom det heldigvis på de allersidste sider vises, at det nok må dreje sig om sønnesønnen Peder Jensen (Galen), der til gengæld her angives som død 1353.

Bogen giver et ofte ønsket overblik over Hvideslægten medlemmer, og man må prise forfatterne for deres lyst til at fortælle historier og til at gøre et personalhistorisk stof vedkommende. Men som antydet kan der stilles spørgs-

målstegn ved både tolkninger og enkeltheder. Mange nye vinkler på Hvideslægtens rolle og betydning venter stadig på at blive afdækket.

Karsten Gabrielsen

*Pauline Asingh & Nils Engberg (red.):
Marsk Stig og de fredløse på Hjelm.* Jysk
Arkæologisk Selskab, Aarhus Universi-
tetsforlag 2002, 348 s., 248 kr.

Middelalderåret 1999 satte skub i mangt og meget. For Ebeltøft Museum blev det anledningen til at få realiseret et længe næret ønske om udgravninger på øen Hjelm, og fordi Middelalderen var så godt eksponeret, lykkedes det både at få fondsmidler i hus og støtte fra Moesgård og Nationalmuseet til projektet. Gravningerne fandt sted samme sommer. Det er resultaterne heraf, der nu foreligger i bogform.

Anskuet som boghåndværk er det lidt af en perle. Solid indbinding og alligevel uden at virke tung, godt papir med luft på de enkelte sider til flotte og skarpe farveillustrationer, snart i helsidesformat uden kommentarer, snart som figurer og da altid kommenteret. Billeder er rykket til kant og følger kun højre margen, det er simpelt hen gennemtænkt og visuelt smukt. Selv noter og litteraturliste, som rangerer lavt i boghåndværket, er her givet et opmærksomt layout, så de kan læses af andre end fagmanden. Den eneste fælle mangel er et register. Det er synd, for derved lades de brugere i stikken, som hurtigt søger information. Jeg selv gik til værket med et ønske om at få oplysninger om angrebet på Samsø, men måtte give op. Først ved læsningen fandt jeg begivenheden i Rikke Agnete Olsens bidrag.

Bogen er bygget op om 11 enkeltstående bidrag, som er tilføjet en introduktion (lidt tam) og en konklusion. Hovedparten af artiklerne omhandler de foretagne udgravninger og deres resultater. Resten er tænkt som baggrund, så at sige øens historie kronologisk fortalt fra de ældste tider til i dag. Den har skiftevis været beboet og øde. Fra masser af flintøkser i yngre stenalder til tavshed og spredte fund, der næppe indikerer bosættelse, til Middelalderens imponerende borgbyggeri, så atter tavshed indtil omkring 1730, da godsejeren på Gammel Estrup, hvorunder øen hørte, satte så mange hopper ud til græsning, at en mand med familie blev tilbudt bopæl på øen. I 1856 kom det markante fyrtårn til, befolkningen steg i de følgende 100 år, indtil landbruget i 1964 blev opgivet, og de sidste flyttede. Bortset fra arkæologinvasionen i 1999 har øen siden været

øde. En ubeboet ø har altså nu fået sin egen historiebog.

Denne pointe for at konstatere, at det er i samspelet mellem den store Danmarkshistorie, at denne knold af en ø ude i Kattegat stadig fortjener interesse. Jeg skal gerne indrømme, at jeg ikke helt forstår bogens vægtning, hvor hen mod 20 pct. af pladsen ofres på denne kronologiske fremadskridende øfortælling. Til gengæld er der f.eks. kun en artikel, der skal dække det komplicerede spil, der gik forud for kongemordet, selve begivenheden, domfældelsen 1287 og den efterfølgende krig mod Norge, og selv om man her er i gode hænder og bliver vel orienteret (Rikke Agnete Olsen), tenderer fremstillingen mod at nævne forhold frem for at redegøre for dem. Og hvordan kan det blive andet, hvis man får 16 siders tekst stillet til rådighed, medens en anden kan få 21 sider til at berette om hoppeopdræt og andet godt i tiden fra 1730 til 1964, og oldtiden næsten lige så meget?

Dertil kommer, at jeg ikke begriber, hvorfor man har udeladt nationalromantikken og historievidenskabens betydning for den moderne opfattelse af Marsk Stig og Hjelm. Der er elementer heraf (s. 98-100) i Lene I. Jørgensens interessante artikel om kongemordets reception frem til o. 1600, men det kunne fortjene yderligere opmærksomhed. En betragtelig del af bogens illustrationer er i hvert fald fra tiden 1850-1900.

Vender vi os mod bogens hovedstykke er det et stykke gedigen arkæologi. Tyngden ligger her på forståelsen af de tre voldsteder, den kun 35 ha store ø (minus strandenge) rummer, nemlig Fyrbakken, Kastelbakken og Skådebakken. De hidtidige undersøgelser har ikke kunnet fastslå, om de var fra samme tid eller om de repræsenterede hver sin fase i ydre magters brug af øen. Her er det et hovedresultat, at alt peger på samtidighed imellem de tre anlæg. Hvert afsnit afsluttes med et rekonstruktionsforsøg over, hvordan man forestiller sig, de tre anlæg har set ud i de afgørende 16 år fra 1290 til 1306, og det er velgørende, at man tør gøre dette. De viser, at de høje, murede tårne, som folkeviserne besang som marsk Stigs borg på Hjelm, alene er et litterært virkemiddel og ingen rod har i virkeligheden. Alt var stort set bygget af træ. Fundne brandspor og armbrøstpilespidser bekræfter Erik Menveds erobring af øen i 1306.

Udgravningerne gav også nyt om øens møntproduktion. Adskillige mønter, møntstempler og kobberaffald blev fundet. Igen synes fundene at bekræfte de skriftlige kilder, idet produktionen især dækker årene 1292-95, og det forlig, som den danske og norske konge tiltrådte i 1295, indskærpede netop, at falskmøntneriet fra

Hjelm skulle standses. For særligt møntintresserede har Jens Vellev begået en oplysende artikel om møntproduktionens vilkår på øen. Bogens arkæologiske del slutter med en artikel, som meget tidstypisk handler om mad. Knoglefund med ridser af mennesketænder fortæller, at man har holdt husdyr som kvæg, får og svin og haft høns og gæs gående. Dertil fik man rigeligt med fisk. Det resultat kan ikke komme bag på ret mange, men godt fortalt og diskuteret af Inge Bødker Enghoff er det.

Bogen har gennemgående få trykfejl, men det kan overraske at Stig Andersen først døde i 1393 (s. 69), for så blev han temmelig gammel. Man skulle nok også have læst korrektur på citatet af Huitfeldt i bogens første artikel, der fremstår i et til lejligheden frit opfundet dansk. Samme forfatter placerer i øvrigt Huitfeldts udgivelse et år for sent, og ideologikritikeren Lene I. Jørgensen, der heller ikke interesserer sig for den slags, følger trop. Den første forfatters overvejelser om tidlig dansk topografisk litteratur burde redaktørerne efter min mening have stoppet (s. 17).

Med disse bemærkninger kan bogen alligevel anbefales.

Lars Bisgaard

Carsten Porskrog Rasmussen: Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770, bd. 1-2. Institut for Grænseregionsforskning 2003, 1169 s., 395 kr.

Denne velskrevne bog er resultat af god, gammel dags, grundig strukturhistorisk forskning. Den undersøger, som den første, godssystemerne i Slesvig fra Reformationen og til begyndelsen af landboreformerne i 1700-tallet. Undersøgelsen er meget veldokumenteret og detaljeret. Det er en gave til dem, hvem Slesvigs historie ligger på sinde, og til alle agrarhistorisk interesserede.

Med godssystem mener forfatteren, den måde et gods blev administreret på. I det indledende teoretiske kapitel opstilles til almene godssystemer. Dels et system baseret på hoveri under ejerens og dennes forvalteres direktion, dels et hvor ejeren optræder som rentier i kraft af indtægter (jordrente) fra fæstebønder. Hermed griber Carsten Porskrog langt tilbage i historiografien til tyske historikers udvikling af et begrebspar til markering af en driftsmåde baseret på store driftenheder, Gutsherrschaft, overfor et system bestående af bondegårde, der kunne afkræves jordrente og andre afgif-

ter af Grundherrschaft, i slutningen af 1800-tallet. Det er bogens grundliggende teoretiske model.

Heldigvis overser Carsten Porskrog ikke, at den principielle teoretiske sondring mellem de før-kapitalistiske godsadministrationssystemer er mere kompliceret. Det gjorde man heller ikke i gamle dage. Går man f.eks. til Domesday Book finder man et tredje godssystem på den tid kaldet *farm* eller *feorm*, som indebar at godset, dvs. hovedgård og/eller bondegårde, var forpagtet bort til en tredje part. Forpagtningssystemet var populært i det 11. og 12. århundrede både i Frankrig, Tyskland og England, og det blev da også den form, vi kender mest til i Danmark, fra vi i det sene 1100-tal får viden om godsforvaltningen.

Denne variation af godssystemet bliver nævnt i Porskrogs teoretiske prolog, men omtalen er ikke udledt af hans teoretiske diskussioner. Den er affødt af hans senere i bogen empiriske observationer af en udbredt bortforpagtning af slesvigske hovedgårde i 1600-1700-tallet – bla. Hans Schacks bortforpagtninger i midten af 1600-tallet. Metodisk set kan det siges at være en nærmest ideel teoretisk afledning af en stor empirisk indsats, men den sker lige lovlig stiltfærdigt. Den er så underspillet, at den helt forsvinder i den videre teoretiske diskussion af godsdriftens dynamik. Det er en skam, dels fordi den vel nok derfor ikke i de empiriske kapitler leder frem til specifikke forklaringer af fænomenet. Dels fordi det er en vigtig teoretisk diskussion i international forskning. Forpagtningssystemet har i de sidste årtier fået en fremtrædende plads i tysk, fransk og engelsk historiografi, og i øvrigt optog det også visse af Middelalderens teoretikere.

Godssystemernes konstituering og forandringer analyseres i rammerne af en teoretisk model, hvor godsdriftens former ses afledt af godsejernes respons på naturgivne og markeds-mæssige forhold. Kapitel 3 indledes således med en nærmest statisk kausalforklaring af godsstrukturerne ved periodens begyndelse. Der peges her på en naturskabt opdeling. Hovedgårdene fyldte mest i det østlige og især i det sydøstlige Slesvigs udprægede agerbrugszone. I geesten var hovedgårdsdrift mindre lukrativ, og i marsklandet mod vest var der slet ingen hovedgårdsproduktion. Både hvad angår etableringen af denne struktur og dens forandring frem mod 1800, går Carsten Porskrog ud fra, at godsejeren må anses for at være "den mest dynamiske part i udviklingen", mens bøndernes "logiske position" blev "at kæmpe for status quo". Men de teoretiske forandringsvariable (natur og marked) der opereres med, vedrører som berørt kun forandringer fra Grundherrschaft til Gutsherrschaft. Modellen inde-

holder altså intet om de almene betingelser for godsejernes valg af forpagtningssystemet.

Bogens styrke ligger på det empiriske plan. Den er udtryk for en imponerende registreringsindsats, der har udmøntet sig i, at vi har fået en meget anvendelig bog, – ikke mindst pga. de mange og fyldige henvisninger til arkivalier og litteratur. Bind 1 indeholder et arsenal af strukturhistoriske oplysninger om antallet af godser og bondegårde, administrationsformer, ejendomsforhold, godsernes fysiske strukturer, jordrente, skatter og afgifter. I tilgift gives indsigt i teknologiske emner som rotationssystemer, foldudbytter og animalsk produktion, herunder mejeribrug, på hovedgårdene, inddigninger i marsken, skovenes tilbagegang, mølledrift mm., og forfatteren formår også at give, hvad han selv kalder, en "skitseagtig" socialhistorisk fremstilling af godsejernes og bøndernes kamp om renten.

Man kommer vidt omkring i bind 1's kronologiske fremadskridende generelle udredning af de slesvigske godser historie, omend ikke alle emner af gode grunde behandles i deres fulde historiske udstrækning. Bind 2 er emnemæssigt ikke så vidtrækkende, men dokumenterer ligeledes en stor arbejdsindsats. Bindet er heller ikke mindre brugbart end det første. Det rummer en oversigt over ejendomsforholdene og bonde- og hovedgårdsudviklingen på de adelsgodser, hvorfra der er overleveret et godsarkiv eller andre oplysninger, samt fra hertug Hans den Yngres kongens og hertugerne af Gottorp og Haderslevs godser fra omkring 1500 til 1800.

Man sidder tilbage med et indtryk af, at der nok ikke kan graves flere konkrete data frem inden for rammerne af de emner og kilder, bogen behandler. Endvidere udmærker dette arbejde sig ved, at adskillige vigtige emner, som f.eks. forholdet mellem hoved- og bondegårde og deres ejendomsforhold, er oplyst – ikke ved eksempler – men på baggrund af majsommelige registreringer og optællinger af et stort materiale. Carsten Porskrog kan på mange områder udtale sig med autoritet om, hvad der er repræsentativt, og hvad der ikke er det. Det er kvantitativ forskning på højt niveau. Det er derfor en bog af blivende værdi.

Nils Hybel

Melinda Young Stuart og Niels Peter Stilling: Danske herregårde og Amerika. Rejser i guldalderens Danmark og pionertidens USA med maleren Ferdinand Richardt. Views of Danish Manorhouses and America. Ferdinand Richardt – a Danish-American Artist. Søllerød Museum i samarbejde med Gammel Estrup Jyllands Herregårdsmuseum og Nationalmuseet, 2003, 251 s., 200 kr.

Maleren Ferdinand Richardt (1819-1895) har hidtil hørt til de mindre kendte blandt det 19. århundredes danske malere. Han var ellers veluddannet fra Kunstakademiet, hvor han havde J. L. Lund og G. F. Hetsch som lærere. Han forlod Kunstakademiet i 1846, men var flere år forinden godt i gang for sig selv. Han malede fx Thorvaldsen i atelieret i København i 1840, men slog sig ellers på landskabsmaleri. Han var produktiv og fik sine arbejder afsat i de bedste kredse, herunder kongehuset. Han opholdt sig i Amerika 1855-59 og udvandrede dertil med kone, datter og en stedsøn i 1873. Det kan have været med til at sløre hans indsats i Danmark. Den er især bemærkelsesværdig ved flere hundrede tegninger af danske herregårde fra en periode, hvor fotografier af bygninger ikke var så almindelige og slet ikke i reproduktion. Tegningerne blev litograferet og brugt til værket *Prospecter af danske Herregaarde*, som udkom i hæfter fra 1844 og først blev afsluttet 1868. Richardt tegnede også skånske herregårde, som ligeledes blev litograferet og udgivet.

Ferdinand Richardts liv og værk både i Danmark og Amerika er med denne bog kortlagt og fulgt i mange detaljer. Det er et flot og veldokumenteret værk med et væld af billeder, tegninger og malerier. Den direkte anledning til udgivelsen er, at kunstnerens amerikanske efterkommere, familien van Hemert Keller i New Orleans, i 2002 overdrog Nationalmuseet en samling på ca. 600 af kunstnerens originale tegninger, først og fremmest af danske herregårde. Da Richardt udvandrede i 1873 solgte han forinden i Danmark en masse arbejder på auktion, men herregårdstegningerne bragte han med til det nye land som en kapital, eller måske fordi de betød noget særligt for ham. Tegningerne er nu blevet gennemgået, og kataloget udgør den sidste store del af denne bog (s. 129ff). De er ordnet i grupper efter herregårde, kirker, bymotiver og landskaber, og inden for disse kategorier geografisk og med overskuelige kort, så man hurtigt kan finde ud af, om en bestemt herregård er med i samlingen. Desuden er der stedregister til hele bogen. Et udvalg af tegnin-

gerne er smukt gengivet i bogen, og flere er i 2003 blevet vist på en udstilling, først på Herregårdsmuseet på Gammel Estrup og senest på Søllerød Museum. Både Gammel Estrup og Søllerødtegningen er repræsenteret blandt tegningerne. Richardt blev i øvrigt konfirmeret i Søllerød Kirke i 1835, idet faderen ved den tid var forpagter af kroen ved Ørholm papirfabrik.

Med udgivelsen er der tydeligvis tænkt på både et dansk og amerikansk publikum. Udgiverne har ifølge forordet bevidst ladet bogen rumme et dansksproget afsnit om Richardts virke i Danmark og et engelsksproget om hans år i Amerika. Der er altså ikke tale om oversættelser, men forskellige tekster på originalsproget. Museumsinspektør Niels Peter Stilling giver under overskriften "Et halvt liv mellem herregårde" en veloplagt introduktion til kunstneren med fokus på de utallige sommerrejser rundt til herregårdene og fremhæver det værdifulde ved, at ikke mindre end 240 danske herregårde fra det meste af landet blev portrætteret i denne overgangstid. Det var i de år, man rask væk rev de gamle bygninger fra middelalder, renaissance og baroktid ned og erstattede dem med nye i diverse historiske stilarter, som Stilling langt fra er ven med.

Hvorfor begav Richardt sig i kast med herregårdene? Han var formentlig inspireret af den nationalromantiske ånd, som kunsthistorikeren N. L. Høyen stod for, men var i øvrigt selv bevidst om, at bygningskulturen var under forandring og vel derfor også klar over, at der var et marked for spredning af den type billeder. Prospektværkets 20 bind blev udgivet på Reitzels forlag, og trykt hos Bianco Luno. Litografierne blev indtil omkring 1860 udført på Bærentzens Stentrykkeri, herefter på Kittingdorffs Litografiske Institut. Det var prestigefyldte steder.

Bogens udvalg af malerier, tegninger og litografier giver et fint indtryk af landsdelsvariation med hensyn til byggeskik og kulturlandskab, men også af Richardts ret ensartede valg af synsvinkel og staffage omkring de mange præsentable huse. Undertiden er avlsbygningerne med, men ellers er det hovedbygningen og den præsentable facade mod gårdsplads eller have, det gælder. Voldgrave eller småøer var godt som forgrund. Her kunne placeres svaner eller unge par i robåde og langs bredden kunne damer i krinoliner spadserere. På gårdspladserne ses ofte heste og hunde; man er på vej på jagt eller netop hjemvendt fra ridetur eller måske en tur til vogns. Kritikere i samtiden pegede på, at Richardt med al denne rolige idyl blot ville tækkes ejerne og kunderne til værket. Niels Peter Stilling tager dog "vor kunstner", som han undertiden fortroligt kaldes, i forsvar og minder

om, at "Richardts livsværk er det første professionelle arbejde om den danske herregårdskultur" (s. 34). Det hører med til historien, at teksterne til værket, skrevet henholdsvis af T. A. Becker og C. E. Secher, begge ansat i Gehejmearkivet, bragte meget lidt om arkitekturen og arkitekterne; det var ejerne, det gjaldt, så bygningshistorisk er billederne det bærende. Forresten er iscenesættelsen og drømmen om det gode herregårdsliv måske også værd at studere nærmere, hvor stereotyp det end kan synes.

Stilling nævner kort Richardts Amerikaophold i 1850'erne, som ifølge en familietradition skyldtes en invitation fra rigmanden Vanderbilt, der gjorde kort ophold i Danmark 1854. I hvert fald klarede Richardt sig også økonomisk godt, da han året efter drog til Amerika. Her koncentrerede han sig især om Niagara Falls og i det hele taget om imponerende motiver med vand, broer og kendte bygninger, som også var turistattraktioner for amerikanerne og derfor salgbare. Om motiverne fra Amerika både i 1850'erne og efter 1873 får man udførlig besked i den amerikanske historiker Melinda Young Stuarts afsnit "Ferdinand Richardt – a Danish-American artist 1819-1895". Hun har sporet hans værker i museer og privateje, og mange er gengivet, herunder udsigt over San Francisco 1876, byen der blev ødelagt af jordskælvet i 1906. På det personalhistoriske plan er der flere gentagelser i forhold til Stillings danske tekst, men der er også interessante betragtninger om kunstnerens livslange tilpasning til nye egne og motiver. Landskaberne var stadig hans verden, og de er sirligt malet i en lidt gammeldags stil. Undertegnede minder de om det tysk prægede landskabsmaleri, som han har kendt til gennem sine lærere på Kunstakademiet tilbage i første halvdel af 1800-tallet.

Titlen på omslaget *Danske herregårde og Amerika* virker ved første blik forvirrende, men undertitlerne på titelbladet løser gåden, så man fatter ideen i, at der på forsiden er et dansk herregårdsmaleri (Rydhave 1867) og på bagsiden et maleri af Niagara Falls fra 1855. Ferdinand Richardt dækkede jo netop natur og kultur i begge lande. Det samme gør denne bog, som i dansk sammenhæng især skal anbefales for de detaljerede herregårdsbilleder, der enten er gengivet eller måske er med i den samling, som Nationalmuseet nu ejer. Bogen er dermed også en glimrende nøgle til nye illustrationsmuligheder i kommende lokal- eller godshistoriske skrifter.

Margit Mogensen

Inge Adriansen: Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000. Museum Tusulanums Forlag 2003, Bind I-II, 1200 s., 450 kr.

Bare synet af disse to bind giver forventningen om et monumentalt værk. Bind I præsenterer sig med smagfuldt placerede billeder af Christian den 10. til hest, det Islandske rigsvåben og det grønlandske og danske flag "svøbt" i en smuk kongebå indbinding. Det danske rigsvåben ligger transparent i baggrunden – et virkemiddel som gentages på bind II. Det andet bind prydes af Elisabeth Jerichau-Baumanns *Moder Danmark*, Vilhelm Rosenstands *Ottende Brigades Modstød* (under stormen på Dybbøl 1864) og en tegning af en gravhøj udarbejdet til en pjece for D.N.S.A.P. og dette bind er svøbt i den røde varme "danske" farve. Foruden at være særdeles indbydende lykkes det med disse velvalgte illustrationer også at signalere værkets spændvidde. Emnet til trods er det ikke det suggestive, der er kendetegnende for Adriansens arbejde. Der er tale om en gennemsolid og velafbalanceret forskningsindsats. Nej, mere end det; der er tale om formidling af det vanskelige emne på højeste niveau. Hertil kommer, at forfatteren skriver et sjældent smukt og selskert dansk, der også sprogligt er med til at gøre læsningen af de mange sider til en god oplevelse. Fondsstøtte har muliggjort, at prisen på dette mammutværk holdes på et moderat niveau, og både for fondene og køberne er pengene givet mere end almindeligt godt ud.

Bogen forener symbolernes oprindelsehistorie med deres virkningshistorie – så eksemplarisk kort formulerer forfatteren sig på s. 20. Og programmerklæringen fortsætter med at præcisere, at de nationale symboler anskues som billedlige udtryk for nationale identiteter, der bidrager til at cementere tilslutningen til nationalstaten. Værket er forsynet med en forstandig – om end noget kortfattet – indføring om nationalstatens fremvækst og identitetsdannelse med referencer til den verserende forskningsdiskussion. Forfatterens egen holdning skal man ikke lede længe efter. I prologen citeres Øyvind Østeruds udsagn "Det nationale bliver monopoliseret af ekstremister, hvis de moderate negligerer det", og denne grundholdning er også forfatterens. Men det er tydeligvis ikke den mere teoretiske indfaldsvinkel, der har forfatterens hovedinteresse – det er de konkrete analyser og egne fortolkninger, der er i centrum. De nationale symboler bliver kædet sammen med fremvæksten af nationalstaten og nationalismen i 1800-tallet. Adriansen yder en jætteinindsats for at skabe forståelsen for, hvorfor udviklingen vedrørende nationale symboler

netop fik det forløb, som det gjorde i Danmark. En af styrkerne ved værket er, at udviklingen belyses inden for det danske rige, hvilket vil sige kongeriget Danmark, hertugdømmet Slesvig og de nordiske bilande Island og Færøerne samt kolonien Grønland. Det vil sige hovedparten af den gamle fyrstestat. Ud af disse geografiske områder blev der udspaltet en nationalstat og to selvstyrende folkegrupper samt afstået et område til en nabostat, hvoraf der i 1920 blev generhvervet en del. Disse kendsgerninger giver en storartet fornemmelse for den komplicerede sammenhæng, som de nationale symboler indgik i. At værket er blevet så opsvulmet, skyldes, at Adriansen har valgt at behandle et bredt udvalg af væsentlige nationale symboler, som har været i brug i Det Danske Rige i perioden 1830-2000. Bind I har undertitlen *Fra fyrstestat til nationalstater* og omhandler de officielle symboler, som reguleres af statsmagten, og som tidligere var forbeholdt denne. De nationale symboler, der behandles, er fordelt på 3 hovedgrupper:

1. Officielle symboler (rigsvåbnet, regenterne, forfatningen, nationalflaget, nationalsang, nationaldag)
2. Statslige kendetegn (pas, penge, frimærker).
3. Nationale symboler i områder, der udskilles fra Riget.

Bind II har undertitlen *Fra undersåtter til nation* og omhandler uofficielle symboler, der har spillet en rolle i sammensvejsningen af folk til en nation. Hovedgrupperne er langt mere heterogene end i bind I og er inddelt således:

1. Sproget (modersmålet, fædrelandssange)
2. Historien (nordiske guder og helte, gravhøje og stendysser, guldhorn, lur og andre oldsager, Lejre og Jelling, Danevirke og Danebod, "Ånden fra '48": Den tapre Landsoldat og Den lille Hornblæser, Dybbøl og 1864, Frihedskampen 1940-1945, Landboreformerne, Slaget på Reden, Genforeningen).
3. Landet (Nationale landskaber, planter og dyr).
4. Nationens inkarnationer (Holger Danske, Moder Danmark, Niels Ebbesen, Nationale helte).

I bind I er det altså de officielle symboler, der beskrives – billeder på den suveræne stat, mens bind II rummer de uofficielle symboler – først og fremmest billeder af nationen og kulturarven.

Kompositorisk fremstår det første bind mest helstøbt som monografi betragtet, mens bind II mere bærer præg af enkeltstående bidrag. Fælles for begge bind er, at de enkelte symboler på en kompetent måde kobles til den kulturelle baggrund og den historiske kontekst. Det gør, at analysen og gennemgangen af de enkelte symboler kan læses uafhængigt af hinanden.

Dele af Adriansens redegørelse for de officielle symboler som rigsvåben, regent og nationalflag vil være de fleste læsere bekendt, men først med dette værk gives der en detaljeret analyse samlet i et værk. Der er primært tale om at systematisere et enormt trykt materiale og få det bearbejdet i forhold til værkets problemstilling. Hvad angår de statslige kendetegn (pas, penge, frimærker), viser forfatteren sin evne til at opspore og til tider tilvejebringe nyt kilde-materiale. Der arbejdes aktivt med interviews af centrale beslutningstagere kombineret med primære arkivstudier i dele af centraladministrationens arkiver. På de relativt få sider, som der er afsat til de nationale symboler i Slesvig, Grønland, Færøerne og Island, genfinder læseren essensen af de mange sider, som bruges på de officielle danske symboler. Udsagnet om, at en nationalkultur består af en række faste elementer, bliver således dokumenteret.

Blandt de mange gode enkeltanalyser fra bind II kan gennemgangen af Frihedskampen 1940-1945 tjene som eksempel. Der indledes med en kort og præcis redegørelse for forskningens nuværende stade i forbindelse med de forskellige kollektive traditioner omkring landets besættelse. I det efterfølgende afsnit ses der på situationen omkring krigsafslutningen. Der skabes forståelse for, hvordan myten om den fælles frihedskamp kunne skabes, og hvorledes frihedskampen som hele folkets frihedskamp kom til at indgå i den nationale symbolik fra krigsårene. De symboler, der herefter underkastes en analyse, er *Kampen den 9. april 1940*, *Kong Christian den 10.*, *Kongeemblemet*, *Frihedskæmperarmbindet*, *Frihedssangene*, *Mindesmærkerne for frihedskampens ofre* og *Lysene i vinduerne den 4. maj*.

Særdeles stærkt står også analyserne af *Modersmålet*, *Danevirke* og *Danebod*, *Dybbøl* og *1864* og *Genforeningen*. Det er emner, som hun også tidligere har beskæftiget sig med. Udgangspunktet for dette engagement er hendes mangeårige virke som museumsinspektør på Sønderborg Slot – der i sig selv må betegnes som et nationalt symbol – og resultatet er en lykkelig symbiose. Med dette værk er der blevet gået i dybden og bredden med det facetterede emne, og landsdelens rammer er sprængt til glæde for alle. Som en lille ekskursion til denne problematik kan det anføres, at forfatteren i sin redegørelse for Genforeningen – ganske korrekt – nævner, at genforeningen mellem danskere og dansksindede sønderjyder i 1920 rent statsretligt set ikke var en genforening, men en indlemmelse af Sønderjylland, da området jo ikke siden den tidlige middelalder havde været en del af kongeriget. Sådan tror jeg ikke en museumsinspektør på Sønderborg Slot kunne havde ud-

trykt sig for nogle årtier siden, uden at det ville være blevet fulgt af et ramaskrig i landsdelen.

Ikke desto mindre er forfatteren blevet "mildere" i forhold til synspunkterne i ph.d.-afhandlingen fra 1990 med titlen *Fædrelandet, folkesminderne og modersmålet*. Her blev der talt om udlugning af nogle af de mere nationalistiske forestillinger om fædreland og nationalfølelse – mens hun nu åbenlyst er kritisk over for forskere, der lægger distance til den nationale symbolverden. Hun erklærer sig tro over for det nationale og argumenterer med, at det at have et fællesskab er et fundamentalt menneskeligt behov, og det at have en nationalitet eller national identitet regnes blandt de universelle rettigheder. Anmelderen har dog svært ved at frigøre sig fra Søren Mørchs udsagn fra *Den sidste Danmarkshistorie* (1996), hvor synspunktet er, at det nationale lever videre, men nu som farce. Polemisk kan man så spørge, hvorledes skal da de nationale symboler karakteriseres? Adrian-sen hører som nævnt ikke til denne kritiske skole. Nogen genfødt nationalist er hun nu på ingen måde. Det understreges, at de nationale identiteter opstår i brydningstider og bliver særlige intense i krise og krigstider, hvor f.eks. nedrivede traditioner bliver truet af globalisering og/eller hastige moderniseringsprocesser. Således er det ikke et paradoks, at en periode med afnationalisering kan være med til at øge den nationale bevidsthed og styrke nationalisme – også i den aggressive form. Hvis nationalstaterne er på retur til fordel for unioner, vil disse holdninger især trives i marginaliserede grupper af samfundet. Værket slutter af med at konkludere, at et dueligt demokratisk samfund er afhængigt af et værdifællesskab mellem borgerne og gensidig tillid mellem dem og statsmagten. Balancen skabes ikke alene med retfærdig social fordelingspolitik og sikkerhedspolitik, men ifølge Adrian-sen kræves også nationalhistoriske myter og samhørighedsfølelser baseret på en fælles offentlighedskultur. De nationale symboler bliver til den mørtel, der binder det nutidige nationsbyggeri sammen. Her må den forhærdede anmelder imidlertid sige fra. Ja, til tradition og historisk bevidsthed, men fri mig for det nationale og de dertil knyttede symboler, selv når det bliver serveret på en så sympatisk måde som her. Nationale symboler fremkalder stadig en dyb, dyb skepsis hos anmelderen i kraft af deres manipulerende natur. Værket har dog på overbevisende måde vist, at de fleste med en sådan holdning i tilfælde af krig og andre store (nationale) ulykker kunne gå hen og blive nationale og hylde nationalsymbolikken, men forhåbentlig bliver vi forskånet for en sådan udvikling.

Peter Fransen